

مردم‌نگاری رویدادهای میدانی آیین پیاده‌روی اربعین (با تأکید بر مسیر ابتدای شهر کربلا تا بین الحرمین در سال ۱۴۰۲ ش/۱۴۴۵ ق)

اکرم گروسی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۴

چکیده

پیاده‌روی اربعین در یک دهه گذشته، یکی از محوری‌ترین و گسترده‌ترین آیین‌های مردمی بوده است. افزایش حضور و مشارکت مردمی در این آیین در میان ایرانیان و سایر کشورها به وضوح مشاهده می‌شود. هم‌راستا با این رویداد لزوم انعکاس چگونگی برگزاری این آیین در رسانه‌های مختلف، در طیفی از زبان‌های متعدد بین‌المللی، با گفتمان علمی و در کنار روایت‌های عامه، مهم و ضروری است. تلاش ما در اینجا توصیف رویدادهای رخ داده در طی مسیر برگزاری (با تأکید بر مسیر ابتدای شهر کربلا تا بین الحرمین)، در سال ۱۴۰۲ ش/۱۴۴۵ ق و با رویکردی کیفی و روش مردم‌نگارانه است. لذا از ابزار مشاهده، مشارکت، مشاهده مشارکتی و ثبت تصویر در کنار بررسی اسنادی لازم استفاده شده است. بعد از ثبت و بررسی یافته‌ها می‌توان

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. a.garousi91@gmail.com

گفت در مجموع این رویدادها، محصول خود را در تلاقی آداب و سنت‌ها، فرهنگ‌ها و مناسک دینی در آیین پیاده‌روی اربعین در کنار برخی از کژکارکردها و بدکارکردهای منشعب شده در برگزاری این آیین، به نمایش می‌گذارد.

کلیدواژه‌ها: امام حسین علیه السلام، پیاده‌روی اربعین، کربلا، مردم‌نگاری.

مقدمه

تا همین ده سال پیش اگر فهرستی از آیین‌های شیعی ایرانیان تنظیم می‌شد، نامی از پیاده‌روی اربعین در آن نبود. امروزه اما این آیین در عرض تنها چند سال چنان رشد و توسعه‌ای داشته که به سختی می‌توان از آن صرف نظر کرد. و باید در کنار عزاداری دهه محرم، مراسم شب‌های قدر، عزاداری فاطمیه و جشن نیمه شعبان، نام پیاده‌روی اربعین را به عنوان یکی از پنج آیین بزرگ و فراگیر مورد اهتمام شیعیان ایرانی ذکر کنیم (مظاهری، ۱۳۹۷: ۱۵). از سوی دیگر، با رشد هر ساله افراد در این آیین، مولفه‌های مختلف دخیل بر آن نیز ابعاد گسترده‌تری یافته و در مواجهه با رویدادهای جدید تغییرات و تطوراتی نیز در آن پیش آمده است. این مولفه‌ها می‌تواند هم عوامل پیشینی و مقدماتی جهت برپایی و هم انواع مولفه‌های دخیل در زمان اجرا و هم‌زمان با انجام مراسم پیاده‌روی و در ادامه پیامدهای متعدد منبعث شده از این آیین را شامل شود. لذا لازم است، تحقیقی همه‌جانبه در زوایای مختلف و با رویکردهای متفاوت درباره این آیین صورت گیرد. یکی از مسیرهای مهم و محوری پیاده‌روی اربعین، مسیر نجف به کربلا است. بسیاری از زائران از مسیرهای مختلف خود را به شهر نجف رسانده و پس از زیارت بارگاه اولین پیشوای شیعیان، به سمت کربلا حرکت می‌کنند. این مسیر سه قسمت دارد: از بارگاه امام علی علیه السلام تا انتهای شهر نجف، از انتهای شهر نجف تا ابتدای شهر کربلا و از ابتدای شهر کربلا تا بین الحرمین. پژوهش حاضر بر آن است تا با تأکید بر سومین قسمت که می‌توان آن را پرازدحام‌ترین مسیر دانست، به توصیف و بررسی مصادیق و رخدادها بپردازد.

پیشینه پژوهش

در زمینه آیین پیاده‌روی اربعین در یک دهه گذشته، مقالات و تحقیق‌های متعددی منتشر شده است. نظری (۱۳۹۴)، در کتاب شرحی از بینهایت، در کنار اشارات مختصر تاریخی و بیان روایات و مباحث اخلاقی پیرامون آیین پیاده‌روی اربعین، به بیان و توضیح برخی از مشاهدات عینی خود از مسیر اربعین در سال‌های ۹۲ و ۹۴ پرداخته است. طباطبایی (۱۳۹۶)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «مطالعه تعامل قدرت و مقاومت در جهان معاصر: مردم‌نگاری تجربه راهپیمایی اربعین ۱۳۹۴»، بر اساس نظریات ترنر توضیح داده که افراد شرکت‌کننده در راهپیمایی اربعین برای برآوردن امیال خود از زندگی روزمره جدا شده و رها از چارچوب‌های اجتماعی حالت آستانه‌ای را تجربه می‌کنند. حالتی از اتحاد و با هم بودن که افراد در آن شرایطی کاملاً یکسان دارند و از محدودیت‌های اجتماعی و شرایط یکنواخت زندگی روزمره رها می‌شوند که در شرایط عادی اجتماعی قابل تجربه نیست. از طرف دیگر هویت‌های جدیدی را تجربه می‌کنند که برخی اوقات مترادف و متضاد مولفه‌های کارناوالی باختین هستند. جوادی یگانه و روزخوش (۱۳۹۸)، در کتاب روایت پیاده‌روی اربعین - روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناختی از پیاده‌روی اربعین، که در واقع مجموعه مقالاتی از نویسندگان مختلف و اکثراً نیز مصداقی از پژوهشی با مبنای روش مردم‌نگاری هستند، تلاش کرده‌اند تا مجموعه روایت‌هایی از ابعاد مختلف این آیین را تجمیع و ارائه کنند. پویافر (۱۳۹۹)، در کتاب آیین نیکی، به همراه گروهی از افراد در قامت زائر و پژوهشگر، به پژوهش درباره خیر دینی در اربعین، پرداخته است. پژوهشی که در خلال توصیف و روایت مردم‌نگارانه در کنار پدیدارشناسی تجربه امر خیر به مثابه نوعی تجربه دینی، به بازنمایی رویدادهای مسیر این آیین، پرداخته است. تاج‌بخش (۱۴۰۱)، در مقاله «آسیب‌های پیاده‌روی اربعین حسینی: بررسی جامعه‌شناختی»، با روش ترکیبی مشاهده و مصاحبه نیمه‌ساخت یافته، به بررسی آسیب‌هایی که پیاده‌روی اربعین را تهدید می‌کند، پرداخته است. آسیب‌هایی همچون تفاوت‌ها و تعارضات فرهنگی، رقابت موبک‌های ایرانی و تخریب الگوی سنتی

اربعین عراقی، آسیب‌های اجتماعی، عرفی شدن، اسراف و تبذیر، پسماندها و آلودگی محیط‌زیست، کم‌توجهی به واجبات دین، وجود فرقه‌های انحرافی، شکاف سنی - شیعی و دولتی شدن اربعین، نتایج پژوهش وی است. تفاوت مقاله پیش‌رو با پژوهش‌های صورت گرفته، دقت و تمرکز بر کلیت رویدادهای شکل گرفته در برگزاری این مراسم و توصیف و تبیین موارد مشاهده شده و رخ داده تا کنون، نه در سطح ادراک زائران و کنشگران، بلکه در شکل‌گیری عینی و مصداقی میدان و مسیر برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به صورت کیفی و به شیوه مردم‌نگاری صورت گرفته است. شیوه مردم‌نگاری بررسی شیوه‌های تجربی جهان است و در این بررسی، مهم‌تر از همه، حضور، نقش مهمی را بازی می‌کند. اساساً خود حضور، وسیله‌ای اساسی در گردآوری و تحلیل داده‌ها است. حضور، در میان یک گروه اجتماعی، شما را در داخل جهان آنها فرو می‌برد. فرورفتن در این جهان، شما را صاحب ادراکاتی می‌کند که ضرورتاً با فنون روش‌شناختی، به دست می‌آید چرا که گفت و گویا افراد ممکن نیست (ایزدی جیران، ۱۳۹۲: ۱۳). یکی از مهمترین دستاوردهای این حضور، مشاهده است. در این روش محقق به طور عمیق در میدان تحقیق نفوذ کرده، نقش مشارکت‌کننده کامل (مشاهده مشارکتی) را به خود می‌گیرد (توماس، ۱۳۹۷: ۲۰). در همین راستا، مولف پژوهش حاضر که در طول یک دهه گذشته، به صورت متناوب (به جز سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ش، که به دلیل شیوع بیماری کرونا، امکان حضور وجود نداشت)، و به انحاء مختلف - زائر مسیر و خادم موكب - در این مراسم حاضر بوده و در آن مشارکت کرده، آشنایی نزدیک و عینی با مسیر برگزاری این آیین داشته و توانسته شواهد و فکت‌های دقیقی جمع‌آوری کند. فکت‌هایی که با ابزارهای تصویربرداری، فیلم برداری، مصاحبه، گفت و گو و یادداشت برداری‌های متعدد در طول مسیر، مجموع یافته‌های مفصلی را در اختیار قرار می‌دهند. در کنار این فکت‌ها و مستندات، تجربه زیسته مکرر، مکملی جهت ترو غنی‌تر

شدن ادراک و فهم از یافته‌ها بوده است. در ادامه گزیده‌هایی از این یافته‌ها که توصیف و تبیینی بر رویدادهای کلی میدانی شکل گرفته در مسیر آیین پیاده‌روی اربعین است، را مرور می‌کنیم.

۱. خدمات و امکانات ارائه شده در طول مسیر برگزاری آیین

۱-۱. ارائه وعده‌های غذایی

آیین پیاده‌روی اربعین، در طیفی از بازه زمانی چند روزه (از یک روز تا چند هفته)، برای هرزائر داخلی و خارجی، صورت می‌گیرد. لذا یکی از مهمترین و گسترده‌ترین خدماتی که در طی مسیر پیاده‌روی اربعین ارائه می‌شود، تهیه و سرو وعده‌های مختلف غذایی برای زائران است. این خدمت که تمامی وعده‌های غذایی در طول شبانه‌روز و در طی مسیر پیاده‌روی را شامل می‌شود، تنوعی بی‌نظیر از شیوه‌های تهیه و چگونگی مدل‌های ارائه این خدمات را در برمی‌گیرد. تنوع در خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها، تنوع در شیوه‌های پخت و پز، تنوع در چگونگی تهیه و جمع‌آوری مواد خام اولیه خوراکی‌ها، تنوع در چگونگی همیاری و مشارکت افراد در فرآیند آماده‌سازی انواع خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها، تنوع در شیوه پذیرایی از زائران و نظایر اینها.

در باب تنوع در خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها، شاهد طیفی از مواد غذایی و آشامیدنی‌ها، به تناسب فرهنگ، عرف، سنت و همچنین فصول و زمان برگزاری مراسم پیاده‌روی هستیم. در کنار مواد خوراکی اصلی همچون گوشت و محصولات پروتئینی، برنج، آرد گندم، حبوبات، شکر و روغن، انواع مواد اولیه مخصوص به هر ملیت و منطقه (اکثراً از دو کشور عراق و ایران) نیز در مسیر برگزاری دیده می‌شود. از سوی دیگر شیوه‌های پخت و پز نیز در قالب‌های متنوعی انجام می‌شود؛ روش‌های سنتی از قبیل آتش زدن چوب و زغال در تنور و اجاق دست‌ساز و یا استفاده از کپسول‌های گاز و لوله کشی‌های گاز شهری و خانگی.

تهیه و جمع‌آوری مواد خام اولیه خوراکی‌ها نیز در ترکیبی از مدل‌های متنوع که عمدتاً از مشارکت‌های مردمی در کنار هزینه‌گرد برخی نهادها و ارگان‌های دولتی و حکومتی

کشورهای ایران و عراق شکل گرفته، صورت می‌گیرد. مشارکت‌هایی از قبیل نذورات، صدقات، خیرات، کمک و هم‌یاری، که در قالب هدیه دادن مواد خوراکی لازم در موکب‌ها و یا دادن مبالغ نقدی متفاوت به متولیان و مسئولان موکب‌ها، جهت تهیه وعده‌های خوراکی و آشامیدنی، انجام می‌شود. در این میان، چگونگی همیاری و مشارکت افراد در فرآیند چگونگی آماده‌سازی انواع خوردنی و آشامیدنی‌ها نیز تنوعی قابل توجه را به نمایش می‌گذارد.

کار آماده‌سازی و مهیا کردن مواد پذیرایی موکب‌ها با مشارکت گروه‌های خانوادگی، گروه‌های داوطلبانه مردمی، کاروانی، به صورت انفرادی و یا با مشارکت تعدادی از دوستان و آشنایان، صورت می‌گیرد. نکته حائز اهمیت آنکه در هر مرحله از ارائه این خدمات، مجموعه‌ای از افراد، از هر قشر، جنسیت، سن، شغل، درآمد، تحصیلات و... را می‌توان مشاهده کرد که گوشه‌ای از کار را برعهده گرفته‌اند. همچنین شیوه پذیرایی نیز به اشکال متنوعی انجام می‌شود.

گاهی از طریق دعوت به داخل موکب و پهن کردن سفره‌های بزرگ در وعده‌های مختلف غذایی، گاهی پذیرایی سرپایی و نوبت به نوبت و گاهی به صورت ارائه پذیرایی گذری در طول مسیر به زائران.

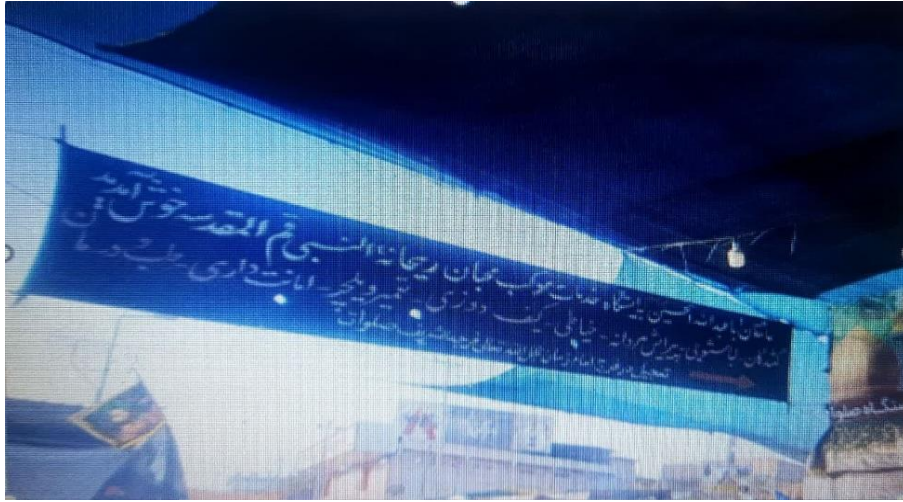

(تصاویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ ش)

۲-۱. خدمات شبانه‌روزی

یکی دیگر از مهمترین خدماتی که به صورتی وسیع در تمامی مسیرآیین پیاده‌روی اربعین به زائران و افراد حاضر ارائه می‌شود، مکان‌هایی جهت اسکان شبانه‌روزی، استراحتگاه‌های موقت در طول روز و مکان‌هایی جهت استحمام و شستشوی ضروری البسه است. این مکان‌ها را، هم به صورت چادرهای عظیم برپا شده و هم در ساختمان‌های بنا شده (از قبیل مساجد، حسینیه‌ها، مهمان‌خانه‌ها، برخی مراکز تجاری، خانه‌های شخصی)، می‌توان مشاهده کرد. موبک، نامی است که اکثراً برورودی این مکان‌ها دیده می‌شود. این اماکن نیز همچون مراکز ارائه خدمات پذیرایی، غالباً با مشارکت گروه‌های مختلف مردمی و یا بعضاً توسط نهادهای دینی و حکومتی مختلف کشورهای میزبان و ایران و در مواردی اندک با حضور و مشارکت مردمی کشورهای دیگر مهیا و آماده ارائه اینگونه از خدمات به زائران مسیر پیاده‌روی شده‌اند.

(تصاویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ش)^۱

۳-۱. خدمات نظافت محیطی

با وجود حضور جمعیت میلیونی، آن هم در طول چند هفته، و پذیرایی شبانه‌روزی از ایشان، یکی از خدمات محوری که با گذشت زمان، بیشتر مورد توجه و اهمیت قرار گرفته، ارائه خدمات پاکبانی و نظافت محیطی در طول مسیر برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین است. همچنین امکانات تسهیل‌کننده رفت و آمد، همانند گذاشتن صندلی و نیمکت، گذاشتن وسایل سرمایشی، آب پاشی بر روی زائران جهت خنک شدن و نظایر اینها نیز مشاهده می‌شود. این خدمات، نوعاً توسط نیروهای مردمی و حاکمیتی کشورهای عراق و ایران ارائه می‌شود.

۴-۱. خدمات انتظامی و امنیتی

روند حضور و رفت و آمد چندین میلیون نفر انسان، آن هم از مذاهب، قومیت‌ها و ملل مختلف، نیاز به برقراری امنیت و نظم مناسب و لازم دارد. جمعیتی که به‌طور

۱. عبارت روی بنر: عاشقان ابا عبدالله الحسین به ایستگاه خدمات موبک محبان ریحانه النبی قم المقدسه خوش آمدید / گمشدگان، لباسشویی، پیرایش مردانه، خیاطی، کیف‌دوزی، تعمیر ویلچر، امانت‌داری، طب و درمان / تعجیل در فرج امام زمان (عج).

معمول می‌تواند شامل افرادی باشد که دست به بزه‌های خرد و کلان می‌زنند و یا دچار تنش‌های بین فردی بر سر موضوعات مختلف می‌شوند. از سوی دیگر، برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین، همواره^۱ در معرض تهدیدهای گروه‌های بالقوه و بالفعل معاند و مخالف این تجمع بوده (مشخصاً گروه‌های تکفیری و داعش) و لذا ایجاد و حفظ امنیت در کنار برقراری نظم در طی برگزاری این آیین، اهمیتی مضاعف داشته است. بر همین اساس، در تمامی راه و خصوصاً در قسمت مسیر داخل شهر کربلا تا رسیدن به بین الحرمین، شاهد حضور متعدد نیروهای نظامی و انتظامی عراقی به همراه ادوات جنگی سبک و سنگین هستیم.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ ش)

۱-۵. خدمات درمانی و پزشکی

یکی دیگر از خدماتی که در طی مسیر پیاده‌روی اربعین شاهد آن هستیم، ارائه خدمات درمانی و پزشکی است. خدمات درمانی و پزشکی از ارائه خدمات سرپایی همچون رسیدگی به زخم‌ها و تاول‌های پا و انجام ماساژهای رفع گرفتگی و خستگی بدن تا ویزیت و ارائه داروی رایگان جهت درمان بیماری‌های جزئی و همچنین پذیرش جهت بستری شدن در درمانگاه‌ها و بیمارستان‌ها در موارد خاص پزشکی برای از زائران را در برمی‌گیرد. خدمات درمانی و پزشکی نیز توأمان و از سوی نهادهای مرتبط حاکمیتی

۱. در سال‌های ابتدایی رونق گرفتن (۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش) بیشتر و در سال‌های بعدی کمتر.

عراق و ایران، در کنار گروه‌های مردمی حاضر از این دو کشور، مهیا و ارائه می‌شود.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ش)

۶-۱. خدمات رسانه‌ای و ارتباطی

با گسترش و جهانی شدن بسترهای متعدد رسانه‌های مجازی، و همه‌گیر شدن استفاده از گوشی‌های هوشمند همراه با امکان تصویربرداری و فیلم‌برداری شخصی، برقراری ارتباطات سهل بین فردی، در کنار پیام‌رسانی و انعکاس رویدادهای رخ داده در این آیین، در بسترهای مجازی و در سطح بین‌المللی، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای یافته است. این عوامل، ارائه خدمات رسانه‌ای و ارتباطی مناسب در طول زمان و در طی مسیر برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین را حائز اهمیت ویژه‌ای کرده است. لذا ما شاهد حضور شرکت‌های مختلف فعال در ارائه خدمات سیم‌کارت گوشی‌های تلفن همراه در کنار ارائه بسته‌های اینترنتی متعدد، در مسیر برگزاری این آیین در شهر کربلا هستیم. این شرکت‌ها نیز از زیرمجموعه نهادها و وزارتخانه‌های ارتباطات دو کشور عراق و ایران هستند که در طول مسیر و با برپایی اماکن و چادرهای سیار، در کنار برخی از مغازه‌های ثابت عراقی، این خدمات را به زائران و افراد حاضر در مسیر ارائه می‌دهند.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ش)

۷-۱. خدمات حمل و نقل

حمل و نقل نیز یکی از نیازهای ضروری برای زائران مسیر پیاده روی اربعین است. چه حمل و نقل افراد از جایی به جای دیگر و چه حمل و نقل وسایل و ابزارآلات مورد نیاز ساختمان‌ها و موکب‌های حاضر در طی مسیر که مشغول ارائه خدمات هستند. با توجه به ازدحام جمعیت، که از ورودی شهر کربلا تا بین الحرمین، همواره به آن افزوده می‌شود، استفاده از وسایل نقلیه خاصی که قابلیت حمل و نقل و انتقال زائران در میان این ازدحام و فشردگی را داشته باشد، لازم و ضروری است. لذا در شهر کربلا، شاهد حضور تعدادی از ماشین‌های سه چرخ کوچک (که به نام محلی توک توک صدا زده می‌شوند و در زمره مدل ماشین‌های ریشکای هندی قرار می‌گیرند)، هستیم.

همچنین موتورهای سه چرخه که به شکل گاری‌های قدیمی ساخته شده و برای سوار کردن تعداد بیشتری از مسافران (از هشت نفر گرفته تا حدود پانزده نفر و به صورت فشرده و همراه با بارهای شخصی) هستند نیز به نسبت قابل توجهی در مسیر پیاده روی اربعین و در شهر کربلا جهت نقل و انتقال زائران مشاهده می‌شود. در کنار این ماشین‌ها و

موتورهای سه چرخ، تعداد زیادی از گاری های دستی، خصوصا در اطراف بین الحرمین، جهت سوار کردن و نقل و انتقال زائران خسته از راه وجود دارد.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ ش)

۸-۱. خدمات فرهنگی

برپاکنندگان مراسم پیاده روی اربعین از نیازهای فرهنگی و تفریحی زائران حاضر در مسیر غفلت نکرده و درصدد برطرف کردن آنها برآمده اند. از جمله برپایی موکب های فرهنگی که در آن انواع آموزش ها و سرگرمی ها برای کودکان و نوجوانان ارائه می شود. آموزش ها و سرگرمی هایی که در قالب انجام بازی های گوناگون، نقاشی و رنگ آمیزی صورت می گیرد. در کنار اینها، برای غنا بخشی اوقات استراحت و کیفیت گذر زمان زائران، از نمایش فیلم و پخش کلیپ های مذهبی و صوت های سخنرانی و مداحی در مسیر پیاده روی و در میانه برخی از موکب ها، بهره برده می شود.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ ش)

۹-۱. آذین بندی و نماسازی

از دیگر رخدادهایی که در مسیر برگزاری مشاهده می‌شود، آذین بندی‌ها، نماسازی‌ها و شکل دادن فضای محیطی است. خدماتی که اهمیت آنها را نمی‌توان از ارائه امکانات اولیه مورد نیاز به زائران که توضیح آنها گذشت، کمتر دانست. تلاش در راستای این خدمات محیطی، زمینه‌ساز شکل‌گیری فضای قدسی و در ادامه قوام بخشیدن به تجربه حیات دینی زائران در مسیر برگزاری آیین بوده و لذا مورد اهتمام همیشگی خادمان و برپاکنندگان مواكب حاضر در این مسیر است. این آذین بندی و نماسازی‌ها، طیف بسیار وسیعی از پرچم‌ها، علم و علامت‌ها، پوسترها و تصاویر، کتیبه‌های پارچه‌ای، خط نوشته و یا نقش دار را شامل می‌شوند که باید در پژوهش‌های جداگانه ثبت و ضبط دقیق شده و مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند.

۲. تلاقی‌های سنتی، فرهنگی و مناسک دینی در پیاده‌روی اربعین

۱-۲. طیفی از الگوهای رفتاری

یکی از رویدادهای قابل مشاهده در مدت برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین، طیفی از الگوهای رفتاری و نقش‌آفرینی‌های فردی و خانوادگی، چه از سوی زائران و خادمان مهمان و چه زائران و خادمان میزبان عراقی است. ارائه خدمات از سوی خادمان و نیز چگونگی حضور زائران از هر قومیت و ملیتی، در طیفی از شیوه‌های رفتار فردی، خانوادگی و خویشاوندی، جمع‌های دوستانه و یا کاروان‌های بزرگ و کوچک صورت می‌گیرد. در کنار این مطلب، امری که به صورت عمده در انواع رویدادهای مسیر مشاهده می‌شود، رفع انواع محدودیت‌های بعضاً سنتی و فرهنگی برای حضور زنان و کودکان در یک آیین و یا عدم مشخص بودن مرزبندی‌های طبقاتی افراد در نقش‌آفرینی‌های مختلف در این آیین است. لذا ما شاهد حضور زنان و کودکان، در انواع مناسبت‌های فردی و جمعی، در کنار نقش‌آفرینی‌های افراد از اقشار و طبقات مختلف جامعه در برگزاری مراحل مختلف آیین پیاده‌روی اربعین هستیم.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۲)^۱

۲-۲. الگوی بدیع از تعریف دیگری

یکی دیگر از رویدادهای بدیعی که به شکلی بارز در برگزاری آیین پیاده روی اربعین مشاهده می شود، شکل گیری نوعی از ارتباطات بین افراد مختلف و غیر خویشان در طی مسیر است. چنانچه در این مسیر، گویی تمامی اشخاص، فارغ از هرگونه شاخصه خاص سیاسی، دینی، قومی، زبانی، مالی و تحصیلی در ارائه و دریافت خدمات و شکل گیری رابطه بین انسانی یکسان هستند. فرد با توجه به نقطه مشترک هدف و مقصد، که همان حب و علاقه مندی به پیشوای کامل اخلاق و انسانیت (امام حسین علیه السلام) و یارانشان) است، همواره مشترکاتی با هر زائر حاضر در این آیین می بیند. لذا ما با دیگری های به هم پیوسته ای مواجه هستیم که هرگز گسست و انفکاک کاملی با هر فرد نداشته و با نگاهی از بالا، تصویر یک زنجیره به هم پیوسته انسانی را می توان تصور کرد.

۲-۳. برپایی آیین های مختلف با تلفیق فرهنگی

با توجه به وسعت میدانی، طول زمان و تعداد افراد، مراسم پیاده روی اربعین پتانسیل ویژه ای جهت اجرا و باز اجرای آیین های دیگر را در درون خود فراهم می آورد. چنانچه،

۱. توضیح تصویر: جمع چند خانواده خویشاوند عراقی در یک موکب خدمت رسانی مسیر پیاده روی اربعین در ابتدای ورود به شهر کربلا.

آیین‌هایی مانند مجالس عزاداری، اجرای نمایش کاروان‌های شبیه‌سازی از افراد حاضر در رویداد کربلا، انجام دادن نذر مانند سقایی، پوشاندن لباس‌های حضرت علی اصغر علیه السلام به کودکان، پهن کردن و برگزاری آیین‌های سفره حضرت رقیه علیها السلام و برگزاری دیگر آیین‌های ممکن در میانه مسیر پیاده‌روی مشاهده می‌شود. این آیین‌ها نیز همانند دیگر خدمات ارائه شده، یا به سنت مخصوص هرملتی و یا در نهایت با تلفیقی از شیوه‌های برگزاری از اقوام و ملل مختلف صورت می‌گیرد.

۲-۴. تلفیق آداب و سنت‌ها در شیوه ارائه خدمات

حرکت، انتقال، دریافت و در نهایت ایجاد محصول تلفیقی از برخی آداب و سنت‌ها، از سوی زائران دو کشور عراق و ایران و با گذشت حدود یک دهه از برگزاری پروتوق مراسم پیاده‌روی اربعین به گونه‌ای مشخص، نمایان شده است. به طور مثال، بعد از گذشت چند سال اول، تمامی چادرها و بناهای ایرانی موجود در مسیر که به ارائه خدمات می‌پردازند، به تناسب آداب و سنت عراقی، به نام موکب نام‌گذاری می‌شوند. این نام به قدری نفوذ داشته که از چند سال گذشته، چادرها و مکان‌هایی که در مناسبت‌های مختلف در ایران، برگزاری مراسمات مذهبی و پخش نذری را برعهده دارند نیز با عنوان موکب نام‌گذاری می‌شوند. چنانچه تا قبل از این بیشتر با نام‌های خیمه، هیات و نظایر آن شناخته می‌شدند. از سوی دیگر، ارائه خدمات عراقی و ایرانی نیز به گونه‌ای ملموس با آداب و سنت‌های یکدیگر عجین شده‌اند. به عنوان نمونه، در بسیاری از موکب‌ها، چای ایرانی و عراقی (کم رنگ و با طعم‌های مختلف ایرانی و غلیظ عراقی)، غذای ایرانی و عراقی (خورشت‌های آب دار ایرانی و خورشت‌های خشک عراقی) در کنار هم مشاهده می‌شود. همچنین استفاده از وسایل یکبار مصرف که بیشتر توسط موکب‌ها و زائران ایرانی تهیه و ارائه می‌شد، در سال‌های اخیر، در موکب‌های عراقی نیز به شکلی وسیع مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۲-۵. مجالس عزاداری و شبیه‌سازی فارسی و عربی

از نکات جالب دیگری که در مسیر پیاده‌روی اربعین و خصوصا در شهر کربلا

مشاهده می‌شود، برپایی مجالس عزاداری و راه اندازی کاروان‌های شبیه‌سازی اهل بیت علیهم‌السلام و اصحاب امام حسین علیه‌السلام، با مدل و فرم‌های ترکیب شده ایرانی و عراقی است. این تلفیق به انحای مختلف و در مصادیق متفاوت و در طول سالیان گذشته صورت گرفته است. به طور مثال، در یکی از کاروان‌های شبیه‌سازی شده که نگارنده از نزدیک شاهد نمایش و عبور آن از مسیر پیاده روی اربعین در شهر کربلا بوده، از موسیقی فیلم خاک سرخ ساخته ابراهیم حاتمی کیا، برای ایجاد فضای معنوی موسیقایی همراه با نمایش کاروان اسرای کربلا، بهره برده شد و این آهنگ به شکلی مستمر و با صوتی بلند، پخش می‌شد. همچنین این تلفیق آداب و سنت‌ها، هم در مجالس عزاداری مردانه و هم زنانه به خوبی نمایان است. چنانچه در بسیاری از موارد، روضه خوانی و مداحی، به زبان فارسی و عربی، و فرم اجرای مراسم، به رسم ایرانی و عراقی، اجرا می‌شود. به عنوان مثال، توصیف نگارنده این پژوهش که خود شاهد برگزاری متعدد اینگونه از مجالس (مردانه و زنانه) بوده، اینگونه است: خانم مداحی با همراهی یک زن دیگر، که بعداً متوجه شدم اهل یکی از شهرهای استان خوزستان هستند و اقوام و خویشانی در برخی از شهرهای عراق دارند و به زبان‌های عربی و فارسی مسلط هستند، همراه با بلندگوی شخصی خود در میانه یک موکب پوشیده و مخصوص زنان حاضر و در گوشه‌ای و بر روی یک مبل راحتی نشسته و شروع به روضه خوانی و مداحی کردند که آن را در ابتدا به زبان فارسی و سپس به زبان عربی اجرا کردند. در همین حین، زنان و کودکان ایرانی و عراقی که در موکب مشغول استراحت و کارهای شخصی خود بودند، ظاهر خود را مرتب و سرو بدن را پوشیده‌تر کرده و دورتا دور این دو زن جمع شده و با آنان همراه شدند. مدل سینه‌زنی و زدن به روی ران پا و یا ضربه زدن به صورت، پیشانی و سر و حتی حرکات شور سرپایی (سینه زنی و بر بازو زدن تند، پای کوبی و نوعی هروله عربی)، به تناسب خواندن اشعار فارسی و عربی، تغییر کرده و در قالب و شکل آداب و سنت ایرانی و یا کاملاً عربی و عراقی درمی‌آمد. اجرای مراسم عزاداری می‌تواند از سوی یک زنی که فارسی و عربی را می‌داند به دو شکل ایرانی و عراقی اجرا شود و یا یک زن عرب زبان ابتدا روضه خوانی و مداحی عربی کند و در ادامه یک زن فارس زبان به روضه خوانی و مداحی به زبان فارسی

مشغول شود. گاهی نیز به زبان ترکی و به ندرت به لهجه‌های دیگر، مراسمات عزاداری در موکب‌ها برگزار می‌شود.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۲ ش)^۱

۳. کژکارکردها و بدکارکردهای منشعب شده

۳-۱. دخالت بی‌ضابطه برخی ارگان‌های حکومتی و دولتی

با توجه به وسعت برگزاری پیاده‌روی اربعین، قطعاً وجود و دخالت نیروهای حکومتی هر دو کشور عراق و ایران، جهت تسهیل و آماده‌سازی ابعاد مختلف برگزاری این آیین، مورد نیاز است. با توجه به مردمی بودن برپایی این مراسم که خود یکی از شاخصه‌های اصلی و ویژه جهت استمرار این آیین بوده، در ادامه مردمی ماندن برگزاری، اهمیت حیاتی و مضاعف پیدا می‌کند. لذا در این میان، نوع دخالت حاکمیت دولتی و رسمی باید در قالب زمینه‌سازی و مهیا کردن بسترهای مناسب، جهت حضور افراد علاقه‌مند و همچنین ارائه خدمات انحصاری حاکمیتی مورد نیاز برای انجام مناسب این مراسم و در عین حال عدم دخالت‌های بی‌ضابطه، غیرهدفمند و حساب نشده در روند برپایی

۱. کاروان شبیه‌سازی شده عراقی از اسرای واقعه عاشورا و دشمنان ایشان در مسیر پیاده‌روی اربعین در شهر کربلا همراه با پخش موسیقی فیلم «خاک سرخ» ساخته ابراهیم حاتمی‌کیا.

این آیین باشد؛ چرا که اینگونه دخالت‌ها می‌تواند عاملی در جهت کاهش نقش آفرینی محوری مردمی در برگزاری این مراسم شود. متأسفانه مواردی چند از اینگونه مداخلات، نظیر برپایی موکب‌های عظیم و تجملاتی توسط مراکز حاکمیتی و دولتی، در مسیر برپایی این آیین در این چند ساله مشاهده شد.

۲-۳. وضعیت محیط زیستی و تولید زباله‌های انبوه

تولید زباله‌های فراوان یکی از آسیب‌های جدی در طی برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین است. چنانچه، با وجود تلاش زیاد نیروهای خادم حاکمیتی و مردمی عراقی و ایرانی، همچنان و به صورت دائمی، تل‌هایی از زباله در مسیر پیاده‌روی مشاهده می‌شود. در این میان، استفاده از ظروف یکبار مصرف که در چند سال اخیر استفاده از آنها افزون شده، مشکلات زیست محیطی عدیده‌ای را نیز به دنبال داشته است. رها سازی انبوهی از ظروف یکبار مصرف که برای محیط زیست اثرات مخرب جبران‌ناپذیری دارد، یکی از بارزترین آسیب‌های شکل گرفته در زمان برگزاری آیین است که باید مورد توجه جدی همگی نهادها، ارگان‌ها و نیروهای مردمی (چه خادم و چه زائر) کشورهای میزبان و مهمانان حاضر در این مسیر قرار گیرد.

(تصویر از نگارنده، اربعین ۱۴۰۳ش)

۳-۳. مشاهده آسیب‌های اجتماعی

یکی از بدکارکردهای مشاهده شده، خصوصا در مکان‌های پرازدحام‌تر مانند شهر کربلا، تکدی‌گری برخی از افراد و عمدتاً زنان و کودکان است که نوعاً از اتباع کشورهای غیرایرانی (بیشتر پاکستانی) هستند. همچنین زنان و کودکان کار (جهت جمع‌آوری زباله‌ها)، سرقت، تنش و درگیری، انجام رفتارها و بیان سخنان غیراخلاقی نیز بعضاً در میانه جمعیت افراد حاضر در مسیر مشاهده می‌شود. هرچند این موارد به نسبت جمعیتی که در برپایی این آیین مشارکت دارند، کم و ناچیز است، اما نباید از یاد برد که با عدم آگاهی دادن مناسب به زائران در چگونگی برخورد صحیح در مواجهه با این موارد احتمالی، ممکن است هر ساله بر میزان و ابعاد این آسیب‌ها افزوده شود.

نتیجه

منسک (rite) و آیین (ritual)، دو امر متفاوت است. منسک به عنوان اعمال عبادی تعیینی و در فرم و چارچوب خاص، همانند وضو و نماز در یک مذهب است. اما آیین، برساخته‌ای فرهنگی از نظام ارتباطات نمادین است. به همین دلیل آیین مستلزم مشارکت و نسبت به مبادله ایده‌ها منعطف است (رحمانی، ۱۴۰۰: ۳۶). از همین رو آیین پیاده‌روی اربعین که تقریباً از یک دهه اخیر، مورد توجه خاص عموم قرار گرفته، علاوه بر مولفه‌های همیشگی در برگزاری، شاهد طیفی از تلاقی‌ها و درهم‌شدگی‌های سنتی و فرهنگی، در شیوه برگزاری نیز است. این آیین که هر ساله از حدود ده روز مانده به روز بیستم ماه صفر (چهل روز بعد از روز عاشورا)، به صورت جدی آغاز شده و تا حدود چند روز پس از روز بیستم ماه صفر ادامه می‌یابد، برای پذیرایی و رفع نیازهای زائران که تعدادشان هر ساله روند صعودی داشته (بیش از بیست و دو میلیون زائر وارد شده به شهر کربلا در آیین پیاده‌روی اربعین در سال ۱۴۰۲ ش، سایت ایرنا به گزارش از سایت عتبه مقدسه عباسیه علیه السلام)، همواره با ارائه خدمات مردمی و پشتیبانی حکومتی همراه بوده است. سرو وعده‌های خوراکی و آشامیدنی در تنوعی کم نظیر، ارائه خدمات اسکان، استحمام و استراحت به صورت شبانه‌روزی، پاکبانی و نظافت محیطی، خدمات

انتظامی و امنیتی، درمانی و پزشکی، رسانه‌ای و ارتباطی، حمل و نقل، ارائه مصارف فرهنگی، تفریحی و سرگرمی خانوادگی بدیع و نظایر این موارد از جمله تلاش‌های جمعی همیشگی بوده است. در این آماده‌سازی محیطی، شاهد تلاقی‌های سنتی، فرهنگی و مناسک دینی در آیین پیاده‌روی اربعین هستیم. تلاقی‌هایی که در کنار نمایش خرده فرهنگ‌های اقشار مختلف از ملیت‌های متفاوت، نهایتاً طیفی از درهم شدگی آداب و رسوم این اقشار و اقوام را نیز به نمایش می‌گذارد. گستره‌ای از الگوهای رفتاری فردی و خانوادگی، الگوی بدیع از تعریف دیگری، برپایی خرده‌آیین‌هایی با تلفیق شیوه‌های برگزاری، تلفیقات آداب و سنت‌ها، برپایی مجالس عزاداری فارسی، عربی و در مواردی زنانه و مردانه در زمره این درهم شدگی‌های فرهنگی قرار می‌گیرند. تمامی موارد گفته شده در روندی چند ساله و به صورت تدریجی شکل گرفته و ماحصل آنها اکنون به نمایش درآمده است. به نظر می‌رسد در سال‌های پیش رو نیز شاهد شکل‌گیری و نمایش بیشتر تلفیقات فرهنگی در گزاره‌های مختلف خواهیم بود.

منابع

- ایزدی جیران، اصغر (۱۳۹۲)، «مردم‌نگاری و لذت تجربه فرهنگی»، ندا: نشریه دانشجویی انسان‌شناسی، شماره ۴، ص ۱۰-۱۶.
- پویافر، محمدرضا (۱۳۹۹)، آیین نیکی (مطالعه جامعه‌شناختی خیردینی در آیین پیاده‌روی اربعین)، اصفهان، آرما.
- تاج‌بخش، غلامرضا (۱۴۰۱)، «آسیب‌های پیاده‌روی اربعین حسینی: بررسی جامعه‌شناختی»، دوفصلنامه شیعه‌پژوهی، سال هشتم، شماره ۲۲، ص ۱۱۴-۱۳۷.
- توماس، جیم (۱۳۹۷)، مردم‌نگاری انتقادی، ترجمه محمدتقی ایمان و مهتا بذرافکن، شیراز، دانشگاه شیراز.
- جوادی یگانه، محمدرضا و محمد روزخوش (۱۳۹۸)، روایت پیاده‌روی اربعین (مجموعه مقالات روایت‌های مردم‌شناسانه و جامعه‌شناختی از پیاده‌روی اربعین)، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، تهران.

- رحمانی، جبار (۱۴۰۰)، «آیین (کنش و رفتار نمادین متضمن معنای دینی)»، در: فرهنگ سوگ شیعی، سرویراستار: محسن حسام مظاهری، اصفهان، آرما.
- طباطبایی، سیدمحمد (۱۳۹۶)، «مطالعه تعامل قدرت و مقاومت در جهان معاصر: مردم‌نگاری تجربه راهپیمایی اربعین ۱۳۹۴»، پایان نامه ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- مظاهری، محسن حسام (۱۳۹۷)، پیاده‌روی اربعین (مجموعه مقالات تاملات جامعه شناختی)، اصفهان، آرما.
- نظری، هوشنگ (۱۳۹۴)، شرحی بر بی‌نهایت، تهران، سیادت.
- سایت خبرگزاری ایسنا، آمار حضور زائران اربعین در هشت سال زیارت، ۱۶ شهریور

۱۴۰۲

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی